

УДК 94(477)“1918/1919”:355.426

© Андрій ЛИСЕНКО

УКРАЇНСЬКІ ПОВСТАНЦІ У ЗБРОЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У 1918–1919 рр.

У статті здійснена спроба проаналізувати причини появи, роль та значення українського повстанського руху в першій чверті ХХ ст. на українських теренах. Розвал Російської імперії та багаторічна Перша світова війна, невирішення болючих для українського населення соціально-економічних проблем у поєднанні з активною боротьбою збройних формувань, підконтрольних різним політичним силам, зумовили появу та зростання такого феномену, як українські отаманські формування. У своїй більшості (на Лівобережжі) вони не мали стійких політичних уподобань і відповідно часто брали участь у боротьбі на боці полярних політичних сил. Зазвичай це були нечисленні групи озброєних людей, які намагалися захистити підконтрольну територію від тиску панівної на той момент влади. Історія дає нам чимало прикладів, коли повстанські формування налічували тисячі й десятки тисяч бійців, були організовані за принципом регулярної армії, контролювали значні території, однак не мали власної політичної позиції і представники різних політичних сил використовували їх у своїх інтересах.

Ключові слова: *збройні формування, регулярні військові частини, політичні сили, розвідка, командування, партизани, повстанці, озброєння, фронти, збройна боротьба.*

(Продовження)

Зміни настроїв українського селянства після зайняття значної території України Добровольчою армією висвітлювали у своїх працях як учасники та очевидці досліджуваних нами подій: А. Денікін, О. фон Лампе, І. Лантух, Д. Кін, – так і сучасні фахівці з тематики відповідного періоду: С. Карпенко, В. Савченко, В. Цветков [2–6; 10–11].

У своїй науковій розвідці ми спробували окреслити причини зростання повстанського руху в тилу Білої армії та ситуацію в тилу, контрольованому радянськими військами.

Заволодівши значною частиною українських земель і відчутно просунувшись на московському напрямі, денікінський уряд (Збройні сили Півдня Росії, далі – ЗСПР) не зміг зробити правильних висновків із власних помилок. 13 липня 1919 р. був опублікований підписаний генералом А. Денікіним наказ щодо заготівлі продовольства [1, 17].

Його появу зумовила низка проблем із забезпеченням харчовими продуктами, які відчула Добровольча армія з початком 1919 р. і які посилилися після зайняття частинами ЗСПР північніших губерній, населення яких потребувало їжі. Зокрема, в місцях дислокації добровольців діяв наказ Тимчасового уряду від 25 березня 1917 р. про хлібну монополію, тверді ціни на продовольство та хлібну розверстку, а грошей у фінансистів бракувало. Як вихід було ухвалено рішення про можливість обміну харчів на частину трофеїв Добровольчої армії; це частково вирішувало проблему, але згубно впливало на боєздатність білих підрозділів. Водночас тверді ціни на хліб теж не могли бути забезпечені фінансовими ресурсами, а економічний складник створював реальну загрозу зниження селянами рівня виробництва до потреб самозабезпечення.

На початку липня 1919 р. права частина Особливої наради все-таки вирішила скасувати тверді ціни на продовольство й паралельно запровадити своєрідний хлібний податок: селяни мусили тепер віддавати державі певну частину врожаю за встановленими нею цінами. Саме це рішення було втілено в наказі головнокомандувача ЗСПР щодо скасування закону Тимчасового уряду про хлібну монополію, тверді ціни на хліб і «воєнну хлібну повинність» [11,118]. Зміст наказу був такий: скасовувалися хлібна монополія, тверді ціни, а також усі наявні на контрольованій ЗСПР території заборони ввозити й вивозити продовольство (за винятком обмежень, установлених військовою владою в межах дотримання законів воєнного часу). Вивезення продовольства поза територію, контрольовану Особливою нарадою ЗСПР, могло відбуватися лише з дозволу Управління з продовольства; було констатовано, що через неможливість отримати продовольчі товари виключно за допомогою вільних закупок встановлювалася хлібна повинність обсягом 5 пудів із десятини, засіяної в 1919 р., пшениці, вівса, ячменю, проса, гречки, кукурудзи, жита. До того ж було запроваджено порядок виконання повинності: зерно здавали з першого обмолоту, терміни та об'єми здачі визначало Управління продовольства, при тому, що останнім днем було 1 листопада 1919 р. Здане в обов'язковому порядку збіжжя мало бути оплачено за цінами, встановленими Управлінням, а доставка до місць зсипання – за нормами, визначеними для гужової повинності. У разі відмови виконувати хлібну повинність зерно конфісковували безоплатно в подвійному обсязі. І насамкінець, Управлінню продовольства надавалося право, як виняток, реквізиції зерна з оплатою

за місцевими ринковими цінами в разі «невивезення продуктів на ринок з метою підвищення ціни» [11, 118–119].

Уже 22 липня 1919 р. для розвитку наказу опублікували Правила про п'ятипудовий збір. Спроба дозволити вільну торгівлю була надзвичайно важливим економічним і політичним кроком, який мав ліквідувати розпочаті більшовиками процеси націоналізації, припинити болючу для селянства політику продрозверстки й створити для власників можливість компенсування втрат, яких вони зазнали через економічну політику комуністичного уряду. Водночас такі кроки керівництва ЗСПР мали стабілізувати ціни завдяки появі на ринку значної маси сільськогосподарських товарів і прихилити до Білого руху чимало дрібних товаровиробників міста й села.

Відповідно до нового порядку заготівлі продуктів сільського господарства Управління продовольства та його периферійні підрозділи почали готуватися до збирання хліба за принципом воєнної повинності, одночасно поширюючи практику підписання угод із приватними торговцями на закупівлю й доставлення зерна.

Підписаний А. Денікіним наказ переконав населення, що ситуація із закупівлею продовольства відтепер кардинально покращиться. Головний начальник забезпечення Добровольчої армії генерал О. Санніков навіть домовився про те, що інтендантство припинить практику самостійних заготівель у глибокому тилу. Окрім того, він передав Управлінню продовольства 75 млн руб. зі 100 млн руб. кредиту, отриманого від Особливої наради саме на пов'язані з ними потреби, залишивши собі 25 млн руб. для самостійної заготівлі – безпосередньо у прифронтовій зоні [4, 136].

Через хронічне допостачання продовольчих товарів для забезпечення денікінської армії та перехід на новий порядок заготівель 1 серпня 1919 р. під головуванням начальника забезпечення Добровольчої армії генерала Г. Деева відбулася нарада, в якій узяли участь: інтендант армії полковник М. Єлізаров, член ради Управління продовольства О. Салазкін, уповноважений із продовольства Харківської та Курської губерній П. Троїцький, інші представники інтендантства та продовольчого відомства.

Начальник забезпечення Добровольчої армії заявив, що вона не здійснюватиме самостійних заготівельних операцій, якщо Управління продовольства своєчасно задовольнятиме потреби війська. М. Єлізаров зі свого боку запевнив, що закон про скасування хлібної монополії фактично дозволяє інтендантству проводити заготівлю продовольства самостійно, за посередництва приватного торгового апарату, але доцільніше було б перекласти ці функції на Управління продовольства під гарантії з його боку щодо виконання інтендантських замовлень у цілковитому обсязі в належні терміни. Інтендант Добровольчої армії підкреслив, що при ній украї потрібно створити запас продовольства, адже без нього інтендантам доводиться або реалізувати частину трофеїв, або спішно проводити закупівлю продовольства безпосередньо у прифронтовій смузі за надзвичайно

завищеними цінами. Нарада дійшла висновку, що головним обов'язком Управління продовольства є забезпечення армії борошном і зерновим фуражем, а сіно та інші продукти як другорядні слід постачати в обсязі 20 % від загальної кількості, якщо є змога – до 50 %. Вочевидь, решту передбачали забезпечити зусиллями інтендантів Добровольчої армії, завдяки закупівлям у прифронтовій смузі [3, 109–110].

Але збирання хліба в рахунок виконання повинності відразу наразилося на опір селян. Зокрема, ціни, що їх установило Управління продовольства на час зсипання, виявилися нижчими за реальні ринкові, а до того ж Управління фінансів ЗСПР за браком коштів ухвалило рішення асигнувати Управлінню продовольства в рахунок оплат готівкою лише 25 % хліба, який здавали, а за 75 % – видавати квитанції. Зрозуміло, селяни досить неприхильно сприйняли такі умови й не поспішали здавати зерно [2, 229]. Отже, склалася ситуація, коли хліб за повинністю збирали переважно представники військових частин у процесі реквізицій, а не уповноважені через закупівлі. Реквізиції більшість селян розцінювала як відвертий грабунок, а викуп уповноваженими викликав не менше невдоволення – через низькі ціни [13, 81].

Проблемним виявилось становище й торгівців-посередників. Управління продовольства Добровольчої армії та його губернські уповноважені намагалися мінімізувати витрати під час укладення з ними договорів, не враховуючи динаміки цін. Наприклад, у серпні 1919 р. підписували договір на постачання 200 вагонів зерна, згідно з яким ціна не мала перевищувати 55 руб. за пуд, тоді як ринкова – уже пересягнула цю цифру і під загрозою виявлялася маржа торгівця, що становила 55 коп. із пуда й теж знецінювалася внаслідок інфляції [13, 81–82]. Отже, і для самих торгівців операції зі скуповування в селян зерна ставали збитковими.

Навіть у першій половині серпня 1919 р. в Харківській та Курській губерніях селяни так і не почали здавати хліб за повинністю через установлення низьких цін; ринкові ціни тим часом зросли до 70–100 руб., а для дрібних партій – до 200 руб. за пуд. Цьому сприяли як падіння купівельної здатності рубля, пришвидшення інфляційних процесів, інфляційна паніка та хвиля спекуляції, спричинена зростанням невіри населення у здатність уряду ЗСПР та А. Денікіна подолати або хоч пригальмувати ці негативні явища [13, 83].

Як констатувала нарада повітових представників уповноваженого з продовольства в Харківській та Курській губерніях, приватні закупівлі стали практично неможливими, бо за таких цін Управління продовольства не могло розраховатися з приватними заготівельниками [13, 83–84].

Припустившись прорахунків у забезпеченні діючої армії продовольством, Особлива нарада, що фактично виконувала функції уряду при ставці верховного головнокомандувача, вже 26 серпня 1919 р. ухвалила постанову про втрату будь-яких прав та смертну кару для всіх учасників встановлення радянської влади та боротьби за її зміцнення [9, 109]. Бюро української преси інформувало,

що лише за три дні нової влади в м. Катеринослав було розстріляно близько 3 тис. осіб [12, 4].

Острах і невдоволення, особливо сільського населення, викликало й те, що управлінський апарат майже на всіх рівнях передавали до рук колишнього помісного дворянства та представників імперської бюрократії. Сама Особлива нарада складалася переважно із правоохоронних елементів, до того ж монархічно настроєних. А кадети, що були в уряді меншістю, за роки революцій та громадянської війни значно поправшали й не справляли помітного впливу на його діяльність [8, 279].

Один із наближених до А. Денікіна – О. фон Лампе – у своїй праці першою і основною причиною поразки Білого руху називає негативні настрої населення областей, де відбувався наступ білогвардійських частин. За його словами, місцеве населення ще не достатньою мірою визначило своє ставлення до практичної реалізації власних принципів внутрішньої політики. Біла армія виявилася не настільки організованою та забезпеченою всім необхідним, щоб не проводити ревізій, контрибуцій та примусових мобілізацій. Автор виділяв надзвичайну ефективність комуністичної пропаганди, яка насаджувала серед населення враження про початок відновлення монархічного режиму в повному обсязі й реставрацію основних аспектів соціально-економічного життя в країні, включно з обов'язковим поверненням земель колишнім власникам [10, 28].

Можна говорити про фактичну селянську війну в тилу Добровольчої армії. До того ж підіривну діяльність організували, спрямовували й фінансували представники уряду радянської Росії. Зокрема, була створена Реввійськрада повстанських радянських військ Лівобережної України. Очільником і командувачем нової структури від ЦК КП(б)У став Г. Колос. Начальником штабу призначили боротьбиста Євницького-Железняка, її членами – Булата, Суханова, Пульмана. На території Лівобережжя було організовано підпільні штаби, тісно пов'язані з підпільними партійними комітетами. Перед початком діяльності було ухвалено рішення проводити боротьбу невеликими загонами, організаційно оформлюючи вже наявні та створюючи нові. Функції координування здійснював конспіративний штаб новоствореної Реввійськради у м. Київ; там новоприбулі інструктувалися, переодягалися, їх забезпечували підробними документами, які виготовляв Ковальников-Максаков, відтак вони отримували інструкції, явки й вирушали в денікінський тил [5, 51].

Під час інструктажу, перед відправленням, І. Лантуху повідомили, що в Новомосковському районі вже діє загін, який налічує близько 2 тис. бійців, у лісах Кобеляцького району підпільна друкарня випускає газету й листівки, у Можелевському районі існує склад боєприпасів та військового спорядження, у с. Білошапки Пирятинського району організовано Центроштаб Лівобережжя [5, 52].

Цікавою для дослідників може виявитися проблема, що виникла в комуністичного підпілля з огляду на майбутні відносини з представниками інших

політичних сил, які вже боролися з білогвардійським режимом. Рішення наради передбачали підтримання контактів з об'єктивними союзниками по боротьбі, утворення єдиного фронту та злиття з їхніми військовими організаціями з паралельним проведенням роботи щодо їх підпорядкування Реввійськраді повстанських радянських військ Лівобережної України. Із Н. Махном та його підрозділами вирішили не підтримувати жодних контактів, окрім виняткових випадків або ситуацій, намагаючись відтягнути революційні елементи з його формувань [5, 52].

Складнішою була ситуація в районах, контрольованих загонами Н. Махна. На початок серпня 1919 р. до таких належала північна частина Херсонської губернії по лінії Єлисаветград – Бобринська – Знам'янка – Голта. Опинившись між двох вогнів, затиснутий між білими й червоними, 5 серпня 1919 р. Н. Махно проголосив створення Революційно-повстанської армії України імені батька Махна. Вона поділялася на чотири бригади: Донецьку, Азовську, Кримську, Катеринославську, – три кавалерійські й три артилерійські дивізії. Уже наприкінці серпня 1919 р. армія об'єднувала від 40 до 45 тис. повстанців [6].

Фактично від 29 липня до 28 серпня 1919 р. всі вільні сили червоних було кинуте на відвоювання низки залізничних станцій, які, потрапивши під контроль махновців, блокували зв'язок Причорномор'я зі столицею України й перекривали основний шлях для можливого відступу на північ. Зокрема, частини 45-ї дивізії кілька разів штурмували ст. Помічна, але тільки після прибуття підрозділів 58-ї дивізії вдалося встановити тимчасовий контроль над нею, а основні сили «батька» було оточено біля с. Глодоси. Але Н. Махно зумів вивести свої загоны з оточення й вийшов у тил червоним біля с. Піщаний Брід. 10 серпня 1919 р. проти махновців виступила група під командуванням В. Затонського у складі чотирьох полків, яка з боями знову зайняла ст. Помічна та Новоукраїнку, але зрештою Н. Махну вдалося розбити не лише В. Затонського, а й полк одеських «спартаківців» у районі м. Вознесенськ. Групою В. Затонського називали каральну військову експедиційну групу у складі двох бронепотягів, полку київських червоних курсантів, двох полків матросів та червоногвардійців. Одеські «спартаківці» – це загін, створений навесні 1919 р. з іноземних громадян: австрійців, сербів, угорців, поляків, чехів, болгар. Радянське командування часто використовувало його як каральний підрозділ для придушення повстань.

У середині серпня лави армії Н. Махна поповнила бригада 58-ї дивізії колишньої Кримської радянської армії. Телефоном «батько» звернувся до командування цієї дивізії із заявою: «Бригади Кочергіна немає. Вона в повному складі перейшла в розпорядження головнокомандувача революції товариша батька Махна. Скоро доберемось і до вас» [6].

В інформаційному зведенні секретного відділу Всеросійської надзвичайної комісії (далі – ВЧК) за 1–8 серпня 1919 р. знаходимо повідомлення про повстанський рух на територіях, контрольованих червоними. У Чернігівській губернії: у Чернігівському та Городнянському повітах 2 серпня викрито контрреволюційну

змову, метою якої було збурити повстання всієї губернії та зайняти м. Чернігів. Учасників змови звинувачували в установленні та підтриманні зв'язків з А. Денікіним. Під час обшуків було виявлено штаби білогвардійців у багатьох містах та великих поселеннях. Перший збройний виступ відбувся в с. Хрипівці, звідки повсталі рушили на м. Городня, але були розбиті по дорозі. У Сосницькому повіті 6 серпня підозрілі особи агітували проти мобілізації, було розклеєно прокламації із закликами не йти в Червону армію і бити євреїв. У Полтавській губернії в м. Миргород настрій гарнізону вичікувальний, селянства – ворожий. Причиною називали бездіяльність повіткому й переважаючу у виконкомі представників Української партії соціалістів-революціонерів. У м. Лубни та повіті – цілковитий застій, селяни не мають жодного уявлення про радянську владу, контрреволюційна агітація виникає сама собою через брак більшовицької та велику кількість дезертирів. У Городищі найпоширеніший елемент – куркульство, військ немає, теж багато дезертирів. У Лохвиці та околицях переважає заможне селянство, тож населення до комуни ставиться негативно. У Ромнах Надзвичайна комісія не діє, а коли щось і робить, то нерозумно, невміло й навіть злочинно. У партійних осередках та виконкомі сидять демагоги, які вкрай недоброзичливо зустрічають працівників із центру. У селах через відсутність партійної агітації назріває рух куркульського елемента. Села повіту переповнені дезертирами, боротьба з якими ведеться надто слабо [7, 156–166].

Джерела та література:

1. *Державний архів Полтавської області.* – Ф. 2173. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 17.
2. *Деникин А.И. Очерки русской смуты.* – Т. 4 / А.И. Деникин. – Берлин, 1925. – С. 229.
3. *Карпенко С.В. Кризис товарно-денежного обращения и продовольственное снабжение армии и городского населения на Белом Юге России (1919 г.) / С.В. Карпенко // Экономический журнал.* – 2005. – С. 100–120.
4. *Кин Д. Деникинищина на Украине / Д. Кин.* – Ленинград: Прибой, 1927. – 273 с.
5. *Лантух И. Из истории гражданской войны на Екатеринославщине / И. Лантух // Летопись революции.* – 1926. – № 2 (17). – С. 51–59.
6. *Савченко В.А. Двенадцать войн за Украину / В.А. Савченко.* – Харьков: Фолио, 2006. – 415 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://militera.lib.ru/h/savchenko_va/index.html. – Назва з екрана.
7. *Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Ин-т рос. истории Рос. академии наук, Дом наук о человеке (Франция), Центр. архив ФСБ Российской Федерации, Ин-т истории новейшего времени (Франция) / Под ред. А. Береловича, В. Данилова.* – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1998–2012. – Т. 1. – С. 156–166.
8. *Спирин Л.Н. Классы и партии в гражданской войне в России, 1917–1920 гг. / Л.Н. Спирин.* – Москва: Мысль, 1968. – 438 с.
9. *Турченко Ф.Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине / Ф.Г. Турченко.* – Киев – Одесса: Вища школа, 1987. – 199 с.
10. *Фон Лампе А.А. Причины неудачи вооружённого выступления белых / А.А. фон Лампе.* – Москва: Студия «ТРИТЭ» – Российский архив, 1991. – 32 с.

11. Цветков В.Ж. Продовольственная политика денкинского правительства / В.Ж. Цветков // Вопросы истории. – 2004. – № 5. – С. 112–127.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 2579. Рада Робітничо-Селянської Оборони УСРР. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 4.
13. Черниченко М.Ю. «Спекуляция празднует свою вакханалию»: образы спекуляции и спекулянта в периодической печати Белого юга России (1919 г.) / М.Ю. Черниченко // Новый исторический вестник. – 2013. – № 4 (38). – С. 81–84.

© Андрей ЛЫСЕНКО

УЧАСТИЕ УКРАИНСКИХ ПОВСТАНЦЕВ В ВООРУЖЁННОМ ПРОТИВОСТОЯНИИ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В 1918–1919 гг.

В статье предпринята попытка проанализировать причины зарождения, роль и значение украинского повстанческого движения в первой четверти XX в. на украинских землях. Развал Российской империи и многолетняя Первая мировая война, нерешённые, болезненные для украинского населения социально-экономические проблемы и активная борьба вооружённых формирований, подконтрольных разным политическим силам, обусловили появление и рост такого феномена, как украинские повстанческие формирования. В своем большинстве (на Левобережье) они не имели устойчивых политических симпатий и, соответственно, часто принимали участие в борьбе на стороне полярных политических сил. Обычно это были немногочисленные группы вооружённых людей, которые пытались защитить подконтрольную им территорию от давления со стороны существующей в данный момент власти. История даёт нам значительное количество примеров, когда повстанческие формирования насчитывали тысячи и десятки тысяч бойцов, были организованы по принципу регулярной армии, контролировали значительные территории, но всё равно, не имея собственной политической позиции, они использовались представителями разных политических сил в своих интересах.

Ключевые слова: вооружённые формирования, регулярные военные части, политические силы, разведка, командование, партизаны, повстанцы, вооружение, фронты, вооружённая борьба.

PARTICIPATION OF UKRAINIAN REBELS IN THE ARMED CONFRONTATION ON UKRAINIAN LANDS IN 1918–1919

The article attempts to analyze the causes of origin, role and importance of Ukrainian rebel movement in the first quarter of the XXth century on Ukrainian lands. The collapse of the Russian Empire, long-lasting First World War, socio-economic problems which were unsolved and traumatic for Ukrainian population along with the active struggle of armed groups, controlled by different political forces, caused the appearance and growth of such a phenomenon as the Ukrainian insurgent groups. For the most part (on the Left-Bank Ukraine) they did not have stable political sympathies and, accordingly, often took part in the struggle on the side of the polar political forces. Typically, these were the small groups of armed people who tried to protect the territory under their control from outside pressure of the existing regime. Although history gives us a significant number of instances when insurgent groups consisted of thousands and ten thousands soldiers, organized on the principle of the regular army, they controlled large areas, but all the same not having their own position they were used by representatives of different political forces in their advantages.

Formations created by certain political forces as a factor to strengthen their influence on the territories controlled by the opposing side had a special place in the rebel movement. However, even in this situation there weren't any guarantees that the armed groups, established and financed by them, would remain under full control. Assessment of the real military force of one or another insurgent group was difficult. Having, in the majority, the territorial principle of formation such groups if necessary, could increase their quantity in tens of times, having full support of the local population. Diversionary work was not estimated and evaluated, when a numerically small group of rebel-guerrillas could cause enormous damage and many victims, having done, for instance, a railway accident.

Carrying out raids on enemy-occupied territories was a specific factor, reinforcing the value of the rebel groups. Such attacks not only seriously destroyed internal communications, disrupted supplies for the front and logistics of a belligerent, but also caused the rise of the rebel movement in the raid places. Moreover, with a constant threat of violence by insurgents, local inhabitants, who were involved in work on existing power, were forced to cooperate with the rebel underground, giving intelligence information, providing necessary documents, and sheltering rebels. Such examples are enough, not only in the rear of the Volunteer, but also in the Red Armies.

A specific feature of the rebel movement in Ukraine was an active participation of middle and poor classes of the Ukrainian peasantry in it. This phenomenon was particularly noticeable in the northern regions of the country. The proofs about it can be found in the reports of senior military and political leadership of H. Rakovsky's government. We can assume that precisely the existence of significant rebel forces has become a significant factor of instability of political regimes that have been establishing in Ukraine, from hetman Skoropadsky regime and ending with the Soviet regime establishing. In such a way popular discontent with a declaratory judgment of a number of socio-economic problems found a real opportunity to have a real impact on the ongoing processes of state-building attempts undertaken by one or other political forces.

Keywords: *armed groups, regular military units, political forces, intelligence, command, guerrillas, insurgents, weapons, fronts, armed struggle.*